

TERUGKEER VAN HET PATRIARCHAAT?

Vrije vrouwen in de Republiek¹

A return to patriarchy? Independent women in the Dutch Republic

In this article, we aim to show that – in contrast to what some recent historical studies suppose – there was no ‘return to patriarchy’ in the early modern Northern Netherlands. Instead, the freedom and possibilities of Dutch women increased remarkably in the sixteenth through eighteenth century, with regard to their position in marriage and marital law, their legal status in general, and their activities in the labour market and in the financial market. Although the Protestant values and church law may in theory have been less favourable to women, we argue that exactly the less restrictive legal practice was decisive in creating social and economic opportunities for women, who could profit from and contribute to Dutch early capitalist institutions.

In zijn emancipatienota 2008-2011 stelt minister Plasterk als belangrijkste doel de verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland. Toegenomen deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt vergroot immers hun zelfstandigheid, vermindert de kans op huiselijk geweld en heeft een positieve invloed op de (vergrijzende) economie.² Het zijn bepaald geen nieuwe thema's, want in de sociale en historische wetenschappen zijn arbeidsparticipatie, zelfstandigheid en huiselijk geweld belangrijke criteria voor het bepalen van de sociaaleconomische positie van vrouwen. In discussies over die positie staat de rol van het patriarchaat vanaf de middeleeuwen tot in de moderne tijd centraal. Volgens de neutrale omschrijving is het patriarchaat een samenlevingsvorm waarbinnen de kinderen tot de stam van hun vader horen, maar in de sociaaleconomische geschiedschrijving heeft de term de connotatie van ongelijke sociale verhoudingen tussen mannen en vrouwen.³

1. Met dank aan Oscar Gelderblom voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2. http://www.minocw.nl/documenten/emancipatienota_def_versie.pdf (31-8-2009).

3. Patriarchaat volgens Van Dale: 'samenlevingsvorm, rechtsregel waarbij de kinderen behoren tot de stam van hun vader, en waarbij het gezag over de kinderen wordt uitgeoefend door de vader', *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Utrecht en Antwerpen 1999) 2512.

Onder invloed van de tweede feministische golf ontstond in jaren zeventig een stroming binnen de sociale geschiedenis – de vrouwengeschiedenis – die het patriarchaat centraal stelde in het historisch onderzoek. De dominante positie van mannen en de onderschikte positie van vrouwen vormden het verklaringsmodel voor juridische, sociale en economische verschillen tussen de seksen. Historici Sheila Rowbotham en Eli Zaretsky stelden bijvoorbeeld dat de sociaaleconomische positie van vrouwen na de industrialisatie verslechterde omdat zij door toegenomen patriarchale verhoudingen van de arbeidsmarkt werden geweerd en werden teruggedrongen in het domein van het gezin. Anderen beweerden daarentegen dat er geen radicale omslag plaatsvond met de industrialisatie, maar dat het patriarchaat al in de pre-industriële periode bepalend was geweest.⁴

Het gebruik van de term ‘patriarchaat’ stuitte al snel op kritiek, omdat het als verklaringsmodel te deterministisch en statisch zou zijn: de nadruk op ongelijke verhoudingen onttrok de aandacht aan de sociale en economische activiteiten van vrouwen en aan veranderingen door de tijd. Ook genderhistorica Joan Wallach Scott verwierp het patriarchaat in haar latere werk als verklaringsmodel omdat het voorbijgaat aan verschillen per plaats en periode, waarmee het gebruik ervan in wezen a-historisch is.⁵ De term patriarchaat bleef in zwang, maar vanaf de jaren tachtig veel meer als graadmeter voor continuïteit en verandering in de relaties tussen familieleden. In hun bekende studies over het gezinsleven veronderstelden Ariès, Stone en Shorter eveneens een cesuur vanaf de industrialisatie (vanaf ongeveer 1750) maar zij betoogden juist dat de patriarchale verhoudingen tussen gezinsleden afnamen: er ontstond meer affectie en genegenheid, meer vrijheid en grotere gelijkheid tussen mannen en vrouwen.⁶ Macfarlane en Pollock ageerden weer fel tegen deze moderniseringideeën en betoogden dat er tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne periode weliswaar sprake was van een patriarchaat, maar dat dat de relaties tussen ouders en kinderen en mannen en vrouwen niet altijd ongelijkwaardiger maakte dan daarna.⁷

De laatste decennia leek het debat over het patriarchaat enigszins bedaard. Er bestond immers consensus onder historici, pedagogen en sociologen: binnen het West-Europese gezinsleven werden de verhoudingen tussen mannen

4. Er is een veelheid aan literatuur, enkele invloedrijke onderzoeken: S. Rowbotham, *Hidden from history. 300 years of women's oppression and the fight against it* (Londen 1973); E. Zaretsky, *Capitalism, the family and personal life* (Londen 1976); J.W. Scott en L. Tilly, *Women, work and family* (New York 1978).

5. J.W. Scott, *Gender and the politics of history* (New York 1988) 33-34.

6. P. Ariès, *L'enfant et la famille sous l'ancien régime* (Parijs 1960); L. Stone, *The family, sex and marriage in England, 1500-1800* (Londen 1977); E. Shorter, *The making of the modern family* (New York 1975).

7. A. Macfarlane, *Marriage and love in England, 1300-1840* (Oxford 1986); L.A. Pollock, *Forgotten children: parent-child relations from 1500 to 1900* (Cambridge 1983).

en vrouwen vanaf de late middeleeuwen gelijk, maar de sociaaleconomische positie van vrouwen verschilde aanmerkelijk per land, periode en sociale groep. Het onderzoek richtte zich daarom meer op specifieke casussen en op de culturele en emotionele uitingsvormen van verschillen tussen mannen en vrouwen.⁸

Recent is echter gebleken dat het patriarchaatdebat bepaald niet op zijn einde is. Om veranderde criminaliteitspatronen van vrouwen te verklaren, voerde jurist Malcolm Feeley onlangs het patriarchaat opnieuw aan als belangrijke verklaringsfactor. Kortweg betoogt Feeley dat het aandeel van vrouwen in de vervolgte criminaliteit tegenwoordig veel kleiner is (tien procent) dan in de vroegmoderne periode (30-50 procent), omdat vrouwen na de industrialisatie ideologisch en praktisch werden teruggedrongen tot het private domein van het gezinsleven. Hij baseert zijn onderzoek grotendeels op Nederlandse criminaliteitsonderzoeken. Volgens Feeley genoten Nederlandse vrouwen meer bewegingsvrijheid en was hun arbeidsparticipatie groter in de zeventiende en achttiende eeuw dan in de negentiende en twintigste eeuw.⁹

Interessant genoeg hebben veel vooraanstaande historici de afgelopen jaren juist geconcludeerd dat de arbeidsparticipatie van vrouwen in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw verhoudingsgewijs daalde. Door de relatieve voorspoed in de Republiek zou de noodzaak voor vrouwen om te werken immers sterk zijn afgenomen. Tegelijkertijd zou de protestantse ideologie deze hernieuwde patriarchale verhoudingen hebben gestimuleerd.¹⁰ Meer in het algemeen stellen ook De Moor en Van Zanden in hun recente onderzoek naar vrouwen en kapitalisme in West-Europa dat er vanaf de zestiende eeuw sprake was van een terugkeer van het patriarchaat.¹¹ In het Noordzeegebied was die overgang volgens hen weliswaar minder sterk, maar ook hier zouden verscherpte patriarchale verhoudingen de daarop volgende eeuwen hebben gekenmerkt. Vrouwen kregen een slechtere positie op de arbeidsmarkt omdat hun lonen sterk daalden en zij steeds minder toegang

8. Enkele voorbeelden: J. Watt, *The making of modern marriage: matrimonial control and the rise of sentiment in Neuchâtel, 1550-1800* (Ithaca 1992); E. Foyster, *Marital violence: an English family history, 1660-1857* (Cambridge 2005).

9. M. Feeley en D. Little, 'The vanishing female: the decline of women in the criminal process 1687-1912', *Law and History Review* 25 (1991) 719-759; M. Feeley, 'The decline of women in the criminal process: a comparative history', *Criminal Justice History* 15 (1994) 235-274. In een recent paper ligt de focus op de Nederlandse Republiek: 'Where have all the women gone? The decline of women in the criminal justice process' http://lapa.princeton.edu/uploads/Where%20Have%20All%20the%20Women%20Gone_CELS.pdf (31 augustus 2009).

10. S. Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the golden age* (Londen 1987) 407; H. Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison 1850-1990* (Amsterdam 1993) 48, 282.

11. T. de Moor en J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006) 93-100.

kregen tot banen met een relatief hoge arbeidsstatus. Tegelijkertijd – waarschijnlijk door deze verzwakte arbeidspositie – verslechterde ook hun onderhandelingspositie binnen het huwelijk. Ten slotte tastten de Hervormde Kerk en de staat de relatief autonome en onafhankelijke positie van vrouwen binnen het gezin aan door de huwelijksregels te veranderen.

Opvallend is dat bovenstaande conclusies over de sterk afgenomen vrijheden van vrouwen in het tijdvak 1500-1800 nauwelijks onderbouwd worden met empirisch bewijsmateriaal, met name waar het informatie over de arbeidsmarkt betreft. Op een aantal andere punten, zoals de kerkelijke huwelijksleer en de juridische positie van vrouwen, staan wij een andere interpretatie van het voorhanden zijnde materiaal voor. In dit artikel willen we een bijdrage leveren aan het (hernieuwde) debat over de ontwikkeling van het patriarchaat door de sociaaleconomische positie van vrouwen in de Republiek systematisch te onderzoeken. Juist de Republiek is een uitstekende casus om het al dan niet terugkeren van het patriarchaat te onderzoeken. Allereerst vond hier een sterke protestantisering van de samenleving plaats, ten tweede beleefde het kapitalisme hier juist in de vroegmoderne periode hoogtijdagen en ten derde maakte de Republiek een tijd van economische groei en van stagnatie door. Wij willen aantonen dat er vanaf de zestiende eeuw geen sprake was van een terugkeer of versterking van het patriarchaat. Integendeel, we betogen dat de vrijheden en mogelijkheden van vrouwen in de Republiek juist aantoonbaar toenamen. Vrouwen kregen in de zestiende en zeventiende eeuw nieuwe mogelijkheden om te handelen en zelfstandig hun leven te leiden, zowel binnen als buiten het gezin.

Wij toetsen de bewegingsvrijheid van vrouwen in de Republiek met de volgende graadmeters: de keuzevrijheid van een huwelijkspartner en de invloed van ouders, kerk en overheid daarop; de juridische bewegingsruimte van vrouwen; het erfrecht en de overdracht van bezit; en hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt en de financiële markt. Bij onze behandeling van het huwelijksrecht, het erfrecht en competenties ligt de nadruk op de *rechtspraktijk* omdat niet alleen van belang is wat er formeel mogelijk was voor vrouwen, maar vooral wat zij in de praktijk konden doen en daadwerkelijk deden. Naast de grote hoeveelheid literatuur over dit onderwerp gebruiken wij hier bronnen die werden verzameld voor onze eerdere studies naar huwelijksrecht, gezinsrelaties, financiële relaties, vrouwenarbeid en arbeidsverhoudingen.¹²

12. M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998); M. van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006); A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001); E. van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid 1580-1810* (Amsterdam 2007).

Het huwelijk: van vrije keuze naar ouderlijke dwang?

Een belangrijk argument voor bewegingsvrijheid van vrouwen van veel historici is de vrijheid van jongeren om hun huwelijkspartner te kiezen. Ongeveer vanaf de twaalfde eeuw propageerde de katholieke kerk het idee dat een huwelijk werd gevormd door het onderlinge vrijwillige consent van de geliefden.¹³ Die ontwikkeling had twee implicaties: ouders werden buiten spel gezet en huwelijken werden op basis van gelijkheid gesloten. De meningen zijn verdeeld over hoe die mentale omslag de machtspositie van jonge vrouwen beïnvloedde. De Moor en Van Zanden menen bijvoorbeeld dat de consensusdoctrine van de katholieke kerk en daaropvolgende veranderingen in het erfrecht samenhangen met het ontstaan van een arbeidsmarkt.¹⁴ Zowel jonge mannen als vrouwen konden zich nu aan de ouderlijke macht onttrekken en door hun loonarbeid allebei bijdragen aan het opzetten van een zelfstandig huishouden. Franse historici, zoals Georges Duby en Michel Sot, zien economische en politieke omstandigheden als voorwaarde voor het consensusidee; omdat (vooral adellijke) families er vanaf de twaalfde eeuw beter in slaagden om hun bezit te beschermen, werd controle op het huwelijk van hun kinderen minder noodzakelijk.¹⁵ De precieze oorzaak voor de opkomst van het consensusidee is dus onduidelijk, maar historici zijn het er wel over eens dat er vanaf de twaalfde iets fundamenteel veranderde in het huwelijksrecht.

De vraag is in hoeverre de kerkelijke leer van onderlinge toestemming gunstig uitwerkte voor de positie van vrouwen ten opzichte van hun vaders en mannen. Stone en Schröter betogen bijvoorbeeld dat kinderen onder het katholieke recht weliswaar vrij waren in hun huwelijkskeuze, maar dat de keuze van de ouders in de praktijk meestal bepalend was.¹⁶ Nederlands onderzoek toont eveneens aan dat de familie tijdens de late middeleeuwen nauw

13. C. Brook, *The medieval idea of marriage* (Oxford 1989); L. Brink, 'De taak van de kerk bij de huwelijksluiting. Een onderzoek naar de geschiedenis van de kerkelijke huwelijksinzegening, vooral onder het aspect van de sacramentaliteit' (Nieuwkoop 1977); M. de Jong, 'Familie, huwelijk en liefde in de late Middeleeuwen', in: T. Zwaan (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam en Heerlen 1993) 73-103; E. Kloek, 'Seksualiteit, huwelijk en gezin tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650', in: Zwaan (ed.), *Familie, huwelijk en gezin*, 107-138; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 30-34.

14. De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 41.

15. G. Duby (ed.), *5000 jaar liefde en seksualiteit in het westen* (Baarn 1994), oorspronkelijke uitgave in 1984. Zie met name de volgende artikelen: Michel Sot, 'Het ontstaan van het christelijk huwelijk', 132-142; G. Duby, 'De vrouw, de liefde en de ridder', 143-150.

16. Stone, *The family, sex, and marriage*, 85-101. Zie ook: G. Duby, *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais* (Parijs 1988); M. Schröter, *Wo zwei zusammen kommen in rechter Ehe... Sozio- und psychogenetische Studien über Eheschließungsvorgänge vom 12. bis 15. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1985) 19-117, m.n. 63.

betrokken was bij de huwelijksluiting.¹⁷ Maar er zijn ook aanwijzingen dat de regel van consent tot veranderingen in de praktijk leidde en dat jongeren zich steeds vaker onttrokken aan de huwelijkspolitiek van hun ouders. Jongeren maakten inderdaad gretig gebruik van de mogelijkheid om zonder de toestemming van hun ouders te trouwen, zoals blijkt uit de vele clandestiene huwelijken die er werden gesloten.¹⁸ De kerk had zichzelf namelijk in een lastige positie gebracht: een onderlinge belofte tussen twee jongeren (gevolgd door geslachtsgemeenschap) gold als geldig huwelijk, maar was pas wettig als het in de kerk met getuigen was gesloten. Kortom, een huwelijk buiten de kerk was geldig en onontbindbaar, maar wel strafbaar.¹⁹

Deze onduidelijkheid vergrootte weliswaar de vrijheid van meisjes om de man van hun eigen keuze te trouwen, maar het maakte hun positie ook heel kwetsbaar. Het grootste probleem van de clandestiene huwelijken was namelijk de dubbele trouwbelofte. Het gebeurde nogal eens dat een jongen aan twee vrouwen trouw had beloofd en die belofte had bevestigd met de bijslaap. De jongeman kon echter maar met één van de meisjes trouwen, terwijl de ander onteerd en met enige pech ook nog zwanger achterbleef.²⁰ Haar kansen op de huwelijksmarkt werden dan wel heel erg slecht. De vrijheid van de consensusdoctrine had voor vrouwen dus een duidelijke keerzijde.

Tijdens het concilie van Trente in 1563 besloot de katholieke kerk dat huwelijken voortaan alleen geldig waren als zij volgens de regels van de kerk waren aangekondigd en gesloten.²¹ Ouders kregen dus weer de kans om zich met het huwelijk te bemoeien. De nieuwe katholieke regels waren een reactie op de protestanten die ouderlijke instemming bij de huwelijkskeuze noodzakelijk vonden en die pleitten voor een openbare huwelijksluiting in aanwezigheid van een voorganger. De gereformeerden gingen dan ook een stap verder, want zij vonden de ouderlijke toestemming per definitie onmisbaar voor het huwe-

17. P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland', *Holland, historisch tijdschrift* 17 (1985) 2, 69-108; P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360-1515)* (Groningen 1992) deel 1, 201-246.

18. Aangezien het om huwelijken gaat die in het geheim plaatsvonden zijn er geen cijfers over de aantallen, maar op basis van de vele klachten van ouders en priesters en kerkelijke rechtszaken rond clandestiene huwelijken, gaan historici ervan uit dat het veelvuldig voorkwam. Zie voor Nederland: P. Bange en A.G. Weiler, 'De problematiek van het clandestiene huwelijk in het middeleeuwse bisdom Utrecht', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (eds.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 393-409.

19. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 30-32.

20. Hierop wijst bijvoorbeeld: P. Bot, *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving* (Kampen en Kapellen 1990) 129-133.

21. A. Esmein, *Le mariage en droit canonique* II (Parijs 1929-1935) 141-176; L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving* (Amsterdam 1925) 61-63; J. Brundage, *Law, sex, and Christian society in Medieval Europe* (Chicago en Londen 1987) 561-565.

lijk. Ze kregen steun van de overheid, want in 1580 bepaalden de Staten van Holland dat kinderen voortaan alleen mochten trouwen met toestemming van hun ouders.²² Het ouderlijk gezag was dus volledig terug. Betekende dit dat het patriarchaat terugkeerde en de vrijheid van meisjes ten einde was? Ongetwijfeld was de vrijheid van jongeren bij de huwelijksluiting ingeperkt, maar deze omslag kon juist wel eens een gunstige uitwerking hebben gehad op de positie van meisjes. Daar zijn verschillende aanwijzingen voor.

Uit verschillende onderzoeken in Amsterdam, Leiden, Delft en Rotterdam weten we dat de ouderlijke toestemming in de zestiende en zeventiende eeuw inderdaad een belangrijke kwestie in rechtbankverslagen en kerkenraadnotulen werd.²³ Minderjarige jongeren mochten alleen trouwen met de goedkeuring van hun ouders en die regel werd ook in de praktijk nageleefd.²⁴ Maar dat betekende nog niet dat hierdoor het patriarchale gezag sterker werd. Ouders bleken dat recht eigenlijk alleen te gebruiken als zij door hun kinderen niet in de huwelijkskeuze waren gekend. Bij de conflicten die hieruit voortkwamen steunden overheden en kerkenraden zowel ouders als kinderen, vooral door de communicatie tussen ouders en kinderen te bevorderen. De nadruk lag op onderlinge overeenstemming en veel minder op de uitoefening van het patriarchale gezag.²⁵

Misschien nog veel belangrijker was dat ouders door de strikte regels van ouderlijke toestemming en openbare huwelijksluiting veel beter in staat waren om hun kinderen te beschermen. De ouderlijke macht trof namelijk alleen minderjarigen, die misschien nog niet in staat waren om een gezin te onderhouden. Ouders maakten vooral bezwaar tegen het huwelijk van hun dochter als zij vreesden dat haar aanstaande man nog te weinig ervaring of vaardigheden had om zijn beroep te kunnen uitoefenen. Dat argument was niet ongegrond, want arbeiders en ambachtslieden waren financieel veel beter af als zij enige vaardigheden hadden ontwikkeld of een ambachtsexamen hadden afgelegd.²⁶ De ouderlijke toestemming was dus ook een middel

22. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 45-48.

23. In de eerste plaats omdat het onderzoek naar de kerkenraad zich meestal richt op de zestiende en zeventiende eeuw, maar daarnaast nam de rol van de gereformeerde kerk bij het toezicht op de huwelijksbeletselen af doordat de stedelijke overheden dit soort taken naar zich toe trok. Zie hiervoor bijvoorbeeld: A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 130-147.

24. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 46-48, 67-68, 190-200.

25. *Ibidem*, 190-194.

26. M. van der Heijden, 'Contradictory interests: Work, parents, and offspring in early modern Holland', *The History of the Family* 9 (2004) 355-370. Zie voor Nederland ook: M. Prak, 'Een verzekerd bestaan. Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch ca. 1775', in: B. de Vries e.a. (eds.), *De kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) 49-79;

voor ouders om hun jonge kinderen te behoeden voor armoede en financiële ellende die zijzelf wellicht niet konden overzien.

Ten slotte was de reikwijdte van de nieuwe regels rond de ouderlijke macht beperkt. Tot ver in de zeventiende eeuw was meer dan de helft van de bevolking niet protestants en hing een belangrijk deel van de bevolking nog steeds het katholieke geloof aan.²⁷ Daarnaast konden ouders alleen het huwelijk van hun *minderjarige* kinderen tegenhouden. Jongens vanaf 25 en meisjes vanaf 20 jaar hadden die ouderlijke toestemming niet nodig, precies de leeftijd waarop jonge paren in West-Europa vanaf de late middeleeuwen trouwden.²⁸ Binnen het West-Europese huwelijkspatroon begonnen jongeren normaal gesproken immers pas aan een gezin als zij zichzelf en hun kinderen konden onderhouden.²⁹ In die zin kwamen de nieuwe regels overeen met de bestaande praktijk van huwelijksluiting.

Zowel kerk als overheid bleken jonge vrouwen te steunen in hun acties tegen mannen die trouwbeloften niet nakwamen. Kerkenraden spanden zich in om eerherstel van meisjes te bewerkstelligen door een schriftelijke verklaring of een financiële genoegdoening. Jongens werden flink onder druk gezet om hun verplichtingen na te komen. De kerk kon dat alleen via de censuur, maar de middelen van de overheid reikten verder. Jongens die ondoordacht beloften hadden gedaan, stonden soms raar te kijken als de magistraat hen sommeerde om alsnog met het meisje te trouwen.³⁰ Het lag ingewikkelder als er een andere verloofde in het spel was, maar ook dan konden meisjes aanspraak maken op eerherstel en financiële genoegdoening. Door een vaderschapsactie bij de vrederechter kon zij de verwekker van het kind een alimentatieplicht opleggen. In de meerderheid van de zeventiende- en achttiende-eeuwse processen (65 procent) werd de eis van de vrouw ingewilligd.³¹ De positie van de vrouwelijke partij was blijkbaar zo sterk dat mannen klaagden dat meisjes misbruik maakten van hun mogelijkheden bij kerkenraden en rechtbanken; ze zouden niet uit zijn op eerherstel, maar op financieel gewin.³²

Vanaf de zestiende en zeventiende eeuw werd de controle van ouders en overheden over het hele proces van de huwelijksluiting weliswaar groter,

M. Prak, 'Ambachtslieden vroeger en nu', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en technische geschiedenis* 57 (1994) 10-33.

27. H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992).

28. De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 55-57; B. Hanawalt, *Growing up in medieval London: the experience of childhood in history* (New York en Oxford 1993) 205.

29. J. Hajnal, 'Two kinds of preindustrial household formation system', *Population and Development Review* 8 (1982) 449-494; De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 14-15.

30. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 99.

31. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 91.

32. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 184-185.

maar die controle was niet per definitie negatief voor de positie van jonge vrouwen. De nieuwe regels zorgden ervoor dat ouders hun minderjarige dochter beter konden beschermen, terwijl zij, eenmaal meerderjarig, nog steeds vrij waren om hun eigen keuze te maken. Daarnaast steunden zowel de kerk als de overheid jonge vrouwen in hun acties om jongens te wijzen op hun (financiële) verplichtingen. De komst van het ouderlijke consent betekende in de praktijk dus geen versterking van de patriarchale verhoudingen.

Vrijheid binnen het huwelijk

Een tweede graadmeter voor de terugkeer van het patriarchaat is de positie van vrouwen binnen het huwelijk. Ook in dit opzicht is de gereformeerde huwelijksmoraal vaker ter discussie gesteld. Bij de belangrijkste hervormers Luther, Calvijn en Bucer meenden historici vooruitstrevende of juist vrouw-onderdrukkende uitspraken te bespeuren.³³ Zo opperde Rowbotham dat het protestantisme een gunstige invloed had op de huwelijksmoraal. Het ideaal van liefde en kameraadschap bracht volgens haar een grotere gelijkheid tussen huwelijkspartners.³⁴ Maar Ozment wees er op dat het gereformeerde huwelijksideaal juist de onderschikte positie van vrouwen benadrukte.³⁵ Ook Kloek concludeerde: 'Hoezeer de hervormers de kameraadschap tussen de echtelieden ook mochten benadrukken, volgens de nieuwe huwelijksmoraal bleef de man het hoofd van de echtgemeenschap'.³⁶

Het is inderdaad moeilijk om tot een eenduidige interpretatie van de hervormde gezinsidealen te komen. Liefde en kameraadschap werden als de basis van het huwelijk gezien, maar binnen de huwelijksband waren de taken van man en vrouw duidelijk verdeeld. De man was volgens de hervormde moralisten als gezinshoofd (financieel) verantwoordelijk, terwijl zijn vrouw zich moest bezighouden met huishouding en kinderen. Ook juridisch gezien was een getrouwde vrouw de mindere van haar man – hij was haar voogd – maar dat betekende niet dat echtgenoten deze positie konden misbruiken. Anders dan in sommige andere landen had een Hollandse man bijvoorbeeld

33. R.H. Bainton, *Women of the Reformation in Germany and Italy* (Minneapolis 1971); S. Marshall (ed.), *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe* (Indiana 1989) 120-139; L. Roper, *The Holy Household. Women and morals in Reformation Augsburg* (Oxford 1989); R. Philips, *Untying the knot. A short history of divorce* (Cambridge 1991).

34. S. Rowbotham, *Women, resistance, and revolution* (Harmondsworth 1974) 25.

35. S. Ozment, *When fathers ruled. Family life in Reformation Europe* (Cambridge 1983) 50-54. Zie ook: J.L. Irwin, *Womanhood in radical Protestantism* (New York en Toronto 1979) 86-104.

36. E. Kloek, 'De Reformatie als thema van vrouwengeschiedenis. Een historisch debat over goed en kwaad', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 4 (1983) 106-149, m.n. 127.

geen tuchtigingsrecht.³⁷ Bovendien zijn er verschillende aanwijzingen dat vrouwen na de Reformatie meer bewegingsvrijheid kregen in hun huwelijk.

Een belangrijke verandering was de invoering van de echtscheiding. Onder het katholieke recht bestond er alleen een scheiding van tafel en bed. De protestanten zagen het huwelijk niet als onontbindbaar, maar als een op liefde en wederzijdse kameraadschap gebaseerde band. Bij overspel of verlating kon de onschuldige partij daarom een echtscheiding aanvragen en opnieuw trouwen. Die mogelijkheid leidde er niet toe dat vrouwen massaal van hun man scheidden, maar het verbeterde wel hun positie binnen het huwelijk. In de zaken die voor de Hollandse kerkenraden dienden, werden vrouwen in de loop van de zeventiende eeuw mondiger in de relatie tot hun man. Ze waren in ieder geval sneller geneigd om het huis te verlaten.³⁸ De juridische acceptatie van echtscheiding beïnvloedde de visie op de veel langer bekende scheiding van tafel en bed. Tot ongeveer de eerste helft van de zeventiende eeuw steeg het aantal scheidingen van tafel en bed, zowel in absolute als relatieve zin.³⁹ Vanaf het einde van de zeventiende eeuw nam ook het aantal echtscheidingen flink toe.⁴⁰ Veruit de meeste van deze scheidingen werden door vrouwen aangevraagd; vooral zij gebruikten dus de nieuwe scheidingsmogelijkheden. In Amsterdam in de tweede helft van de achttiende eeuw bijvoorbeeld, waren vrouwen in 67 procent van de scheidingsprocessen eisende partij.⁴¹

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw wilden verschillende juristen de echtscheidingsgronden verruimen. Vertegenwoordigers van de gereformeerde kerk deelden deze ideeën niet, maar zij vonden wel degelijk hun beslag in de rechtspraktijk. De eis van overspel of kwaadwillige verlating werd ruimer geïnterpreteerd en daarnaast werd levenslange gevangenisstraf een reden om te scheiden.⁴² Onder juristen groeide duidelijk het besef dat de dominante positie van mannen niet mocht leiden tot misbruik. Hugo de Groot stelde dat mannen die het voogdijschap over hun vrouw misbruikten, voor de rechtbank moesten komen. Op mishandeling van de echtgenote moest in eerste instantie een boete staan, maar bij volharding moesten

37. H. de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid* (met aantekeningen van S.J. Fockemae Andreae) 2 delen (Arnhem 1939) deel 1, 5-20.

38. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 224-225.

39. Ibidem, 225-226; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 196; J. Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985) 197-230, m.n. 213.

40. D. Helmers, 'Gescheurde bedden'. *Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810* (Hilversum 2002) 224-225.

41. Ibidem, 206-207. Het verzoek om een echtgenoot in het Amsterdamse betehuis op te sluiten gebeurde eveneens in 58 procent van de zaken op initiatief van vrouwen, ibidem, 140.

42. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 180-184, 209-210; Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed', 208.

zwaardere straffen gelden. Gewelddadige of dronken echtgenoten werden inderdaad geregeld door familieleden of burens aangeklaagd of via een opsluiting op verzoek uit huis geplaatst.⁴³ De Groot vond het dan ook terecht dat vrouwen de gezamenlijke boedel lieten scheiden als het gedrag van echtgenoten tot schulden of armoede leidde.⁴⁴ Mishandeling en dronkenschap waren geen grond voor echtscheiding, maar wel voor een scheiding van tafel en bed en precies deze redenen voerden vrouwen het vaakst aan.⁴⁵

In 1982 stelde Haks dat 'hoewel moralisten een patriarchale gezagsverhouding verkondigden, deze toch niet bleek uit de opvattingen van juristen en de rechtspraak over de maritale macht en het tuchtigingsrecht en evenmin wat bekend is over de positie van de vrouw in de Hollandse samenleving'.⁴⁶ Dat beeld is door recenter onderzoek alleen maar bevestigd: er was geen terugkeer van patriarchale verhoudingen binnen het huwelijk. In de zeventiende en achttiende eeuw nam de bewegingsvrijheid van vrouwen in het huwelijksrecht en de rechtspraktijk alleen maar toe.

Competenties: vrouwen en het recht

Veranderingen in de huwelijkssluiting en de echtscheidingsmogelijkheden verbeterden dus de positie van vrouwen, maar gold dat ook voor hun juridische positie? De vraag is of vrouwen aanspraak konden maken op hun vermogen en of zij 'vrij' waren om te handelen. Wanneer een vrouw trouwde, kwam zij immers onder de echtelijke macht van haar man te staan. Deze huwelijkse macht had praktische consequenties op drie gebieden. Ten eerste kon een gehuwde vrouw rekenen op bescherming van haar echtgenoot en was zij hem daarvoor in ruil gehoorzaamheid verschuldigd. Met een beroep op de echtelijke macht kon een man bijvoorbeeld samenwoning afdwingen. Er zijn wel voorbeelden dat hierover werd geprocedeerd, maar een toename in dergelijke processen was er niet.⁴⁷ Ten tweede had de echtelijke macht tot gevolg dat een man zijn vrouw vertegenwoordigde in rechtszaken of bij het sluiten van juridische overeenkomsten. Ten slotte impliceerde de echtelijke macht dat een man verantwoordelijk was voor het boedelbeheer. In Holland trouwde men in principe in gemeenschap van goederen en tijdens het huwelijk had een man zowel het beheer als het beschikkingsrecht over de gemeen-

43. M. van der Heijden, 'Women as victims of sexual and domestic violence in seventeenth-century Holland: criminal cases of rape, incest, and maltreatment', *Journal of Social History* 33 (2000) 3, 623-644; Helmers, *Gescheurde bedden*, 140.

44. De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*, deel 1, 9-13.

45. Helmers, *Gescheurde bedden*, 207.

46. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 157.

47. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 154-155.

schappelijke boedel. Terwijl hij in andere delen van de Republiek uitsluitend het beschikkingsrecht over de roerende goederen van zijn vrouw had, kon een man in Holland zowel roerende als onroerende goederen verkopen, zelfs zonder toestemming van zijn echtgenote. Omgekeerd verloor een vrouw tijdens het huwelijk het beschikkingsrecht over haar goed.⁴⁸

Formeel gezien waren de rechtsverhoudingen binnen het huwelijk dus behoorlijk ongelijk, maar in de praktijk hadden gehuwde vrouwen verschillende mogelijkheden om zich te beschermen tegen de negatieve gevolgen van hun handelingsonbekwame status. Vrouwen konden in een contract van huwelijkse voorwaarden de gemeenschap van goederen en het beschikkingsrecht uitsluiten, een boedelscheiding aanvragen in geval van wanbeheer, of na overlijden alsnog afstand doen van de boedel wanneer de schulden groter bleken te zijn dan de baten. Naast deze mogelijkheden om de vergaande bevoegdheden van echtgenoten te beperken, bestonden er onder bepaalde omstandigheden juridische mogelijkheden om de handelingsruimte voor gehuwde en minderjarige vrouwen te vergroten. Deze uitzonderingen wijzen op de pragmatische aanpassing van de juridische status van vrouwen aan het leven van alledag in de stedelijke en marktgerichte vroegmoderne samenleving van de Republiek.

Ten eerste waren gehuwde vrouwen wel handelingsbekwaam waar het aankopen voor het huishouden betrof. Ten tweede konden minderjarige vrouwen ontheffing vragen voor hun handelingsonbekwame status bij de stedelijke of provinciale overheid in de vorm van een meerderjarigheidsverklaring (*venia aetatis*). De verworven handelingsbekwame status stelde menig meisje in staat zelfstandig, bijvoorbeeld als winkelhoudster, in het levensonderhoud te voorzien.⁴⁹ Een derde uitzondering vormde de status van de openbare koopvrouw. Vrouwen die zelfstandig openbare handel dreven, waren handelingsbekwaam in hun zakelijk verkeer. Aanvankelijk had deze bijzondere status zich beperkt tot vrouwen die actief waren in enkele neringen. Onlangs is aangetoond dat de status van de openbare koopvrouw zich in de Republiek anders dan in andere landen ontwikkelde, waardoor de juridische mogelijkheden van openbare koopvrouwen vanaf de zestiende eeuw toenamen. Voortaan gold die status voor alle handeldrijvende vrouwen en ook hun financiële bewegingsruimte van vrouwen nam toe.⁵⁰

48. A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (7e druk bewerkt door Mr. H.F.D.W. Fischer) 70; S.J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*. Tweede bundel, 'Invloed van het huwelijk op den staat der echtgenooten' (Haarlem 1889) 31.

49. Schmidt, *Overleven na de dood*, 59-60, 66-67; A. Schmidt, 'Vrouwen en het recht. De juridische status van vrouwen in Holland in de vroegmoderne tijd', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 27-44.

50. D. van den Heuvel, *Women and entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands, c. 1580-1815* (Amsterdam 2007) 58-63.

Ten vierde maakte het juridische systeem uitzonderingen voor vrouwen die formeel gehuwd waren, maar in de praktijk leefden zonder man. Handelsreizen, aanmonstering bij de *voc* en een zeevarend bestaan leidden voor vele vrouwen tot een periode van 'onbestorven weduwschap'.⁵¹ Uit onderzoek naar gezinnen in zeevarende gemeenschappen is bekend dat een groot aantal zeelieden in de Republiek echtgenotes voor langere tijd achterliet.⁵² Achtergebleven vrouwen konden hun juridische bevoegdheden echter verruimen, bijvoorbeeld doordat echtgenoten hun vrouwen met een akte van procuratie machtigden voor bepaalde handelingen. Wanneer een man niet op (langdurige) afwezigheid had geanticipeerd, niet in de gelegenheid was geweest of verzuimd had zijn echtgenote tot zaakwaarnemer te benoemen, konden stedelijke overheden alsnog (tijdelijk) de juridische bevoegdheden van gehuwde vrouwen verruimen.⁵³ Hierdoor konden zij contracten aangaan, erfenissen aannemen, leningen afsluiten, onroerend goed (ver)kopen of een winkel of ander bedrijf leiden, kortom, die juridische handelingen verrichten die noodzakelijk waren voor een min of meer zelfstandig bestaan. Dat overheden zich bewust waren van de problemen waarmee achtergebleven vrouwen te kampen hadden, blijkt ook uit de bepalingen van het Echtegtement van 1656. Vrouwen die vijf jaar niets meer van hun echtgenoot hadden vernomen, mochten hertrouwen. Dit was een grote verbetering, want hierdoor konden zij zelf de keuze maken om hun leven voort te zetten met een nieuwe huwelijkspartner of te wachten op hun oude geliefde.⁵⁴

De juridische bevoegdheden van onbestorven weduwen waren tijdelijk van aard, maar stonden inhoudelijk dicht bij de juridische status van meerderjarige niet gehuwde vrouwen. Deze groep vrouwen was praktisch handelingsbekwaam. Ongehuwde meerderjarige vrouwen konden contracten

51. Schmidt, *Overleven*.

52. R. van Gelder, *Het Oost-Indisch Avontuur. Duitsers in dienst van de voc* (Nijmegen 1997) 58; M. van der Heijden, 'Achterblijvers. Rotterdamse vrouwen en de *voc* (1602-1750)' in: M. van der Heijden en P. van de Laar (eds.), *Rotterdamers en de voc* (Amsterdam 2002) 181-212, aldaar 197; A. de Wit, 'Zeamansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2: 3 (2005) 60-80, aldaar 61; D. van den Heuvel, 'Getrouwd met Jan Compagnie. Oost-Indiëvaarders en hun echtgenotes in Enkhuizen en omgeving (1700-1750)', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 23 (2004) 30-42, aldaar 30, 34; A. de Wit, *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen. Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2008).

53. Schmidt, *Overleven*, 68-74; D. van den Heuvel, *Bij uijtlandigheijt van haar man. Echtgenotes van *voc*-zeelieden aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam, 2005) 72-76; De Wit, 'Zeamansvrouwen', 71-72; De Wit, *Zeevarende gemeenschappen*.

54. Het Echtegtement gold formeel voor de Generaliteitslanden, maar werd in de praktijk ook in Holland toegepast: M. van der Heijden en D. van den Heuvel, 'Sailor's families and the urban institutional framework in early modern Holland', *The History of the Family* 12 (2007) 296-309, aldaar 305.

sluiten en zelfstandig in rechte verschijnen. Een uitzondering werd gemaakt in het geval van contentieuze rechtspraak: bij het voeren van processen lieten ongehuwde vrouwen zich bijstaan door een voogd. Deze voogdij was echter niet te vergelijken met de vaste voogdij over gehuwde vrouwen. Het betrof hier een voogd die gekozen werd voor de gelegenheid en wiens taken zich beperkten tot de duur van het proces. Zijn aanwezigheid lijkt vooral een formaliteit en nauwelijks van invloed te zijn geweest op de juridische handlingsruimte van ongehuwde vrouwen.

De in theorie beperkte juridische status van gehuwde vrouwen kende dus in de praktijk een aantal belangrijke uitzonderingen die hun bewegingsruimte vergrootten. De juridische positie van meerderjarige ongehuwde vrouwen verschilde bovendien maar weinig van die van mannen. Deze aanzienlijke vrijheden op juridisch gebied hadden economische implicaties. Niet alleen mannen, maar ook vrouwen, zelfs gehuwde vrouwen, konden deelnemen aan allerlei markttransacties en waren economische actoren.

In dit opzicht is een vergelijking met Engeland interessant, dat als voorbeeld zou gelden van een land waar het sterk patriarchale, Romeinse recht vanaf de zestiende eeuw niet aan kracht won. Het Engelse recht legde sterk de nadruk op het huwelijk als een contract tussen de twee betrokken partijen en toestemming van ouders voor een huwelijk was in principe niet vereist.⁵⁵ De macht van de vader mag dan beperkter zijn geweest dan in gebieden waar het Romeinse recht werd geherintroduceerd, de macht van een echtgenoot over zijn vrouw was des te groter. In Engeland vielen gehuwde vrouwen onder *coverture*. Door het huwelijk werden zij één met hun echtgenoot, ook juridisch gezien, en dat had verstrekkende consequenties die de bewegingsruimte van vrouwen op belangrijke punten ondermijnde. Zo verkreeg een Engelse echtgenoot niet, zoals in grote delen van het continent waar het Romeinse recht gold, het *beheer* van de goederen van zijn vrouw, maar het *eigendom* en konden Engelse vrouwen slechts onder uitzonderlijke omstandigheden zelf een testament maken.⁵⁶

De juridische positie van vrouwen in Engeland was beperkter dan elders in Europa, zoals ook Amy Erickson constateerde. Maar de zeer beperkte status van vrouwen had paradoxale consequenties. Volgens Erickson stimuleerde het draconische recht de ontwikkeling van een gecompliceerd systeem van contracten en financiële instrumenten om de extreme, en in de praktijk

55. De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 98.

56. Met uitzondering van haar onroerend goed, maar vrouwen verwierven slechts bij uitzondering onroerend goed. A.L. Erickson, 'The marital economy in comparative perspective', in: M. Ågren en A.L. Erickson (eds.), *The marital economy in Scandinavia and Britain 1400-1900* (Aldershot 2005) 3-20, aldaar 10; Amy Louise Erickson, *Women and property in early modern England* (Londen 1993) 24-25, 139; J. Greenberg, 'The legal status of the English women in early eighteenth-century common law and Equity', *Studies in Eighteenth century culture* 4 (1975) 171-181.

onwerkbaar effecten van de *coverture* te verzachten. Daarnaast leidde het ontbreken van voogdij over niet-gehuwde vrouwen in Engeland tot een vergroting van het aantal economische actoren.⁵⁷ Zo stimuleerde de veel lossere rechtspraktijk waarmee men de sterk patriarchale verhoudingen in het recht omzeilde, de ontwikkeling van kapitalistische instituties.

Erfrecht

Formeel hadden vrouwen binnen hun huwelijk weinig bewegingsvrijheid, maar in de praktijk waren er dus verschillende mogelijkheden en omstandigheden waardoor zij behoorlijk zelfstandig konden opereren. Ook bij de overdracht van eigendom tussen generaties en tussen man en vrouw werden de patriarchale verhoudingen gedurende de vroegmoderne tijd niet sterker. Integendeel, de positie van vrouwen in het erfrecht was opmerkelijk sterk in de vroegmoderne periode.

Het erfrecht in de Republiek was niet uniform, maar in de provincie Holland was het erfrecht in ieder geval opmerkelijk egalitair. Bovendien was het erfrecht in een deel van de provincie, globaal gezien ten noorden van de IJssel inclusief een aantal belangrijke steden als Amsterdam, Leiden, Haarlem, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen, sterk gericht op het gezin. Zo werd het principe van plaatsvulling, dat gericht was op de voortzetting van het *eigen* geslacht doordat kinderen in plaats van hun overleden ouders erfden, hier niet tot in het oneindige voortgezet. Het Hollands recht hield geen rekening met de herkomst van het goed, dat daardoor ook *buiten* de familie terecht kon komen. Sterker dan elders werd niet het geslacht maar het gezin bevoordeeld en uiteindelijk verstevigd dat ook de materiële positie van vrouwen.⁵⁸

Na de dood werd de gemeenschappelijke boedel in tweeën verdeeld. De ene helft was voor de langstlevende van het paar, de andere helft werd onder de erfgenamen van de overleden partner, meestal de kinderen, verdeeld. Zonen en dochters erfden daarbij gelijk. Onderzoek op basis van testamenten wijst erop dat gezinsleden ook in eigen wilsbeschikkingen een gelijke verdeling nastreefden. Ouders verdeelden hun bezit niet alleen eerlijk over alle kinderen maar compenseerden dochters zelfs regelmatig voor uitgaven die zij aan hun zonen – voor bijvoorbeeld hun opleiding – hadden gedaan.⁵⁹ De belangen van de kinderen werden dus in testamenten nauwlettend bewaakt, maar zodra deze gewaarborgd waren probeerde men de situatie van de langstlevende echtgenoot zeker te stellen. Volgens het erfrecht erfden echtgenoten

57. Cf. A.L. Erickson, 'Coverture and capitalism', *History Workshop Journal* 59 (2005) 1-16.

58. Schmidt, *Overleven*, 80-83.

59. A. Schmidt, "'Touching inheritance". Mannen, vrouwen en de overdracht van bezit in de zeventiende eeuw', *Historisch Tijdschrift Holland* 33: 4 (2001) 175-189.

niet van elkaar, maar vaak benoemden zij elkaar testamentair tot erfgenaam, waarmee ze de belangen van de langstlevende uit het gezin stelden boven die van verwanten uit het eigen geslacht – de wettelijke erfgenamen.⁶⁰

De gelijke berechting van mannen en vrouwen in het erfrecht gold niet overal in de Republiek. Primogenituur, de bevoordeling van de oudste zoon, kwam nauwelijks voor, maar in enkele, vooral meer landelijke gebieden bestond er juridisch onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke erfgenamen. In de provincies Friesland, Groningen en Drenthe bevoordeelde men zonen boven dochters door hen een groter deel uit de nalatenschap van hun ouders te geven. In Drenthe was het onroerend familiegoed, de boerderij vaak geheel voor een zoon bestemd, zonder dat de andere kinderen hiervoor compensatie ontvingen.⁶¹ De ver doorgevoerde gelijkheid tussen mannen en vrouwen in het erfrecht lijkt dus vooral iets van de economisch sterk ontwikkelde en verstedelijkte gebieden te zijn.

De verschillende erfrechtsystemen in Europa laten zich lastig vergelijken. Het erfrecht in Europa was sterk versnipperd en er bestonden vaak grote verschillen tussen de norm en de praktijk.⁶² De situatie in de Republiek was zeker niet uniek, ook in bijvoorbeeld Brabant, Vlaanderen en in steden in Finland en Zweden was het erfrecht egalitair.⁶³ Maar in grote delen van Europa kwamen vrouwen er bekaaid af dan mannen. Dat kon zijn omdat dochters bij hun huwelijk werden uitgeboedeld en geen aanspraak meer konden maken op de erfenis van hun ouders, zoals in Mediterraan Europa wel gebeurde.⁶⁴ In andere gevallen waren de erfporties van dochters kleiner dan die van zonen, zoals in Denemarken en Noorwegen en op het platteland van Finland en Zweden, waar dochters een half en zonen een heel erfdeel kregen. Weer elders, en daarvan is Engeland het bekendste voorbeeld, kregen vrouwen alleen roerende goederen, terwijl onroerend goed voor zonen was bestemd.⁶⁵

60. Schmidt, *Overleven*, 247.

61. De Blécourt, *Kort begrip*, 347-348.

62. Bovendien is de interpretatie van de positie van vrouwen in het erfrecht vaak sterk afhankelijk van het historiografische uitgangspunt. Zie J. Henderson en R. Wall, 'Introduction', in: Idem (eds.), *Poor women and children in the European past* (Londen 1994) 1-28, aldaar 15.

63. L. Van Aert, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2: 3 (2005) 22-42, aldaar 26; L. Van Aert, 'The legal possibilities of Antwerp widows in the late sixteenth century', *The history of the family* 12 (2007) 282-295, aldaar 282; M. Danneel, *Weduwen en wezen in het Laet Middeleeuwse Gent* (Leuven en Apeldoorn 1995) 101, 116; Erickson, 'The marital economy', 8.

64. D.O. Hughes, 'From brideprice to dowry in Mediterranean Europe', *Journal of Family History* 3 (1978) 262-296.

65. Erickson, 'The marital economy', 8.

Het egalitaire karakter van het Hollandse erfrecht versterkte de sociaal-economische status van vrouwen met enig bezit, zoals verschillende historici hebben laten zien. Ten eerste betekende de gelijke bedeling van zonen en dochters dat mannen en vrouwen een evenredige bijdrage konden leveren aan de economische basis van een nieuw te vormen gezin. De economische inbreng van vrouwen was in een nieuw huwelijk dus onontbeerlijk, omdat haar echtgenoot de erfenis van zijn ouders ook met broers en zusters deelde.⁶⁶ Ten tweede liet het egalitaire erfrecht de ruimte voor redelijk tot zeer bemiddelde ongehuwde vrouwen om een zelfstandig bestaan op te bouwen. Wanneer jonge vrouwen een kapitaaltje erfdien, hadden zij immers financieel de mogelijkheid om alleenstaand te blijven. Naast deze noodzakelijke financiële voorwaarde om ongetrouwd te blijven, bestond hiertegen in de Republiek weinig expliciete maatschappelijke tegenstand, zoals in Duitsland wel het geval was.⁶⁷ Ten derde bleven weduwen achter met een redelijke materiële basis. Zij verwierven minstens de helft van de huwelijkse boedel. In de praktijk hadden zij meestal een groter deel tot hun beschikking omdat, al dan niet vastgelegd in een testament, boedelgemeenschappen met kinderen werden voortgezet of kinderen de erfenis van hun eerst overleden ouder in geld kregen uitbetaald. In dit opzicht verschilde hun positie niet met de situatie van weduwnaars. Tot slot kon de gelijkberechtiging van zonen en dochters in het erfrecht ook nog op een meer indirecte manier tot versteviging van de positie van vrouwen leiden, zoals Marianne Danneel liet zien. Wanneer ieder kind bij zijn of haar huwelijk een kindsdeel in het vooruitzicht had en ouders geen bruidschat voor dochters bijeen hoefden te scharrelen, was er geen reden voor ouders om meisjes te vondeling te leggen.⁶⁸

In belangrijke delen van de Republiek werden zonen en dochters in het erfrecht gelijk bedeed. In delen van het verstedelijkte Holland was het erfrecht sterk gericht op het kerngezin in plaats van op de geslachtslijn. Vrouwen waren redelijk vrij om buiten het huwelijk over eigen goederen te beschikken en er was sprake van een sterk doorgevoerde seksegelijkheid in het erfrecht. Deze factoren voorzagen vrouwen van een vrij solide materiële basis en zorgden ervoor dat zij meer waren dan passieve dragers van bezit. Vrouwen vervulden, om de termen van Martha Howell te gebruiken, niet uitsluitend een rol als 'carriers' maar ook als 'creators of property' en dat uitte

66. H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven en Apeldoorn, 1996), 322; Schmidt, *Overleven na de dood*, 247-248.

67. E. van Nederveen Meerkerk, 'Met spinnen de kost winnen. Ongetrouwde vrouwen in de vroegmoderne Nederlandse textielnijverheid', *Historica* (oktober 2007) 19-21. In tegenstelling tot in de Republiek mochten ongetrouwde vrouwen in Duitsland bijvoorbeeld geen huishouden aanvoeren. S.C. Ogilvie, *A bitter living. Women, markets and social capital in early modern Germany* (Oxford 2003) 270-271.

68. Danneel, *Weduwen en wezen*, 101-102.

zich tevens in de economische rol die vrouwen speelden op de arbeidsmarkt en geldmarkt.⁶⁹

Vrouwen op de vroegmoderne arbeidsmarkt

In navolging van Alice Clarks klassieke studie hebben veel historici vrouwenarbeid in de vroegmoderne periode geplaatst in het perspectief van verslechterende mogelijkheden voor vrouwen door de opkomst van het kapitalisme.⁷⁰ Hoewel sommige onderzoekers deze verslechtering in de zestiende en andere in de zeventiende of achttiende eeuw plaatsten, was hun argument hetzelfde. De opkomst van meer kapitalistische productieverhoudingen en een groeiende marktafhankelijkheid zou vrouwen, die van oudsher een grote economische rol hadden binnen de gezinseconomie, van de arbeidsmarkt hebben verdrongen.⁷¹ Volgens historica Martha Howell leidden deze veranderingen ertoe dat vrouwen – en dan vooral getrouwde vrouwen en weduwen – niet langer konden deelnemen aan beroepen met een ‘hoge arbeidsstatus’ (*high labor status*).⁷² Ook De Moor en Van Zanden wijzen op de afnemende arbeidsstatus van vrouwen in de zestiende eeuw wanneer zij betogen dat er een terugkeer naar het patriarchaat optrad.⁷³

Uit internationale studies van de laatste jaren komt echter naar voren dat de opkomst van het kapitalisme geen eenduidige invloed had op het werk van vrouwen, maar dat onder verschillende (institutionele en economische) omstandigheden sprake was van uiteenlopende ontwikkelingen. Daarnaast is wel gebleken dat het essentieel is om te differentiëren naar sociale achtergrond en huwelijksstatus. Het is van belang om duidelijk voor ogen te hebben over welke groepen vrouwen we het precies hebben wanneer we spreken van een verandering in hun positie op de arbeidsmarkt.⁷⁴ Ook moet een onderscheid worden gemaakt tussen de *kwantitatieve* aspecten van de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt – zoals hun mogelijkheden om voor loon te werken – en de *kwalitatieve* aspecten hiervan. Had het werk van vrou-

69. M.C. Howell, *The marriage exchange: property, social place and gender in cities of the Low Countries, 1300-1550* (Chicago 1998) 233-234.

70. A. Clark, *Working life of women in the seventeenth century* (Londen 1919).

71. Enkele invloedrijke voorbeelden: Tilly en Scott, *Women work and family*; M.E. Wiesner, *Working women in Renaissance Germany* (New Jersey 1986); M.C. Howell, *Women, production and patriarchy in late medieval cities* (Chicago 1986); B. Hill, *Women, work and sexual politics in eighteenth century England* (Oxford 1989).

72. M.C. Howell, ‘Women, the family economy, and market production’, in: B. Hanawalt (ed.), *Women and Work in Pre-Industrial Europe* (Bloomington, 1986) 198-222.

73. Howell, *Women, production and patriarchy*; De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 94.

74. P. Sharpe, *Adapting to capitalism. Working women in the English economy, 1700-1850* (Basingstoke 2000); Ogilvie, *A bitter living*.

wen een 'lage' of een 'hoge' status, en hoe varieerde dit naar sociale klasse en huwelijkse status? Dit is belangrijk omdat het afnemen van het aandeel van vrouwen in beroepen met een zogenoemde hoge arbeidsstatus, zoals Martha Howell en De Moor en Van Zanden veronderstellen, moeilijk op één lijn te stellen is met getalsmatige veranderingen in deelname op de markt voor loonarbeid. In het eerste geval gaat het namelijk om een groep getrouwde vrouwen en enkele weduwen uit de middenklasse, terwijl het in het laatste geval vrouwen van iedere huwelijkse status betreft, en uit een veel breder (meestal lager) segment van de maatschappij.

In zekere zin meten De Moor en Van Zanden dan ook met twee maten wanneer zij voor de late middeleeuwen het belang van loonarbeid voor de handelingsvrijheid van vrouwen benadrukken, terwijl ze voor het inperken van deze handelingsvrijheid in de zestiende eeuw hun aandacht verplaatsen naar een ander criterium voor de waardering van arbeid, namelijk de status die aan een beroep gehecht is. Zij gebruiken weliswaar nog een andere indicator voor de terugkeer van het patriarchaat, namelijk het toenemen van loonsverschillen tussen mannen en vrouwen vanaf de zestiende eeuw, maar ook die indicator is ontoereikend.⁷⁵ Er zijn namelijk verschillende aanwijzingen dat de loonsverschillen tussen de seksen ook in de middeleeuwen aanzienlijk waren en dat de ratio tussen vrouwen- en mannenlonen niet per definitie lager werd van de zestiende tot en met de achttiende eeuw.⁷⁶

Recent onderzoek naar vrouwenarbeid in de Republiek laat zien dat deze zowel op kwantitatief als op kwalitatief gebied hoogstwaarschijnlijk *niet* aan belang inboette. De deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt nam in de zeventiende eeuw niet af, maar vertoonde juist een – waarschijnlijk zeer sterke – toename.⁷⁷ Vrouwen waren actief in vrijwel alle sectoren van de arbeidsmarkt, in een breed spectrum van beroepen. Wel was er sprake van een sterke arbeidsdeling naar sekse, maar deze verdeling bestond ook al in

75. De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 93.

76. Vergelijk S. Bardsley, 'Women's work reconsidered: gender and wage differentiation in late Medieval England', *Past and Present* 165 (1999) 3-29, aldaar 29 met J. Burnette, 'An investigation of the female-male wage gap during the industrial revolution in Britain', *Economic History Review* 50 (1997) 258-259 en J. Burnette, 'The wages and employment of female day-labourers in English agriculture, 1740-1850', *Economic History Review* 57 (2004) 664-690, aldaar 672.

77. Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*; Precieze kwantificering is zeer moeilijk gezien de aard van de bronnen. Voor een voorzet voor een methode om de arbeidsparticipatie van vrouwen in de vroegmoderne tijd vast te stellen zie: E. van Nederveen Meerkerk, 'Counting women in. Female labour market participation in the Dutch textile industry, c. 1600-1800' (Ongepubliceerd working paper: http://www.iisg.nl/research/counting_women_in.pdf (31 augustus 2009)). Zie ook: J. de Vries, *The industrious revolution* (Cambridge 2008).

de middeleeuwen.⁷⁸ Het lijkt erop dat de gunstige economische conjunctuur tijdens de gouden eeuw de mogelijkheden voor vrouwen om te werken vergrootte. De ontwikkeling van verschillende exportnijverheden, zoals de textiel en de pijpmakerij, leidde tot een specifieke organisatie van deze bedrijfstakken, waarin een grote vraag was naar loonarbeiders en -arbeidsters. Deze ontwikkeling leidde ertoe dat vrouwen – alleenstaand, ongetrouwd of weduwe – in de zeventiende en achttiende eeuw op grote schaal terecht konden als zelfstandige loonarbeidsters. Opmerkelijk genoeg konden zij, althans in de spinnerij, zelfs dezelfde stuklonen verdienen als mannen.⁷⁹ Daarnaast was dankzij de economische voorspoed de vraag naar dienstboden sterk toegenomen, wat vooral gunstig was voor jonge ongetrouwde vrouwen. Niet voor niets trokken vele jonge vrouwen, vanuit de Republiek, maar ook uit verder gelegen regio's zoals Duitsland en Noorwegen, naar de Hollandse steden om er een betrekking als dienstmeisje te vinden.⁸⁰

Naast de economische conjunctuur hadden de steeds verdergaande commercialisering en specialisatie een gunstige invloed op arbeidsmogelijkheden voor vrouwen.⁸¹ Ook tijdens perioden van stagnatie en achteruitgang konden de economische activiteiten van vrouwen daarom toenemen. Toen het de Republiek in de achttiende eeuw economisch minder voor de wind ging, ontstonden er in bepaalde sectoren nieuwe mogelijkheden voor vrouwen. In de kleinhandel bijvoorbeeld startten vooral gehuwde vrouwen onafhankelijk van hun echtgenoot een onderneming.⁸² Ten slotte verruimden ook op minder voor de hand liggende terreinen, zoals de publieke sector, de mogelijkheden voor vrouwen. In sommige Hollandse steden vervulden vrouwen in de achttiende eeuw ongeveer twintig tot dertig procent van de ambtelijke functies. Ook hier gold dat professionalisering en specialisering van de organisatie van arbeid in ieder geval niet ongunstig waren voor de arbeidsparticipatie van vrouwen.⁸³

78. H. Hartmann, 'Capitalism, patriarchy, and job segregation by sex', *Signs* 1 (1976) 137-169.

79. E. van Nederveen Meerkerk, 'Marktwerking of discriminatie? Spinlonen van mannen en vrouwen in de zeventiende-eeuwse textielnijverheid', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6: 1 (2009) 53-79.

80. J. van Lottum, *Across the North Sea. The impact of the Dutch Republic on international labour migration, c. 1550-1850* (Amsterdam 2007) 70-72, 77; E. Kuijpers en L. van de Pol, 'Poor women's migration to the city. The attraction of the Amsterdam health care and social assistance in early modern times', *Journal of Urban History* 32: 1 (2005) 44-60.

81. A. Schmidt, 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2: 3 (2005) 2-21, m.n. 6-7.

82. Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*.

83. M. van der Heijden en A. Schmidt, 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4: 4 (2007) 3-34.

De deelname van vrouwen aan het arbeidsproces nam in Noordwest-Europa niet alleen aantoonbaar toe, het is daarnaast de vraag of vrouwen werden uitgesloten van beroepen met een hogere status, zoals gildeambachten. Zo zijn er aanwijzingen dat (getrouwde) vrouwen in de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw volop meewerkten in het ambacht van hun man en ook waren er relatief veel weduwen actief in hoger gewaardeerde werkzaamheden zoals het droogscheren of de lakenhandel.⁸⁴ En ook in Groot-Brittannië was een groot deel van de getrouwde vrouwen in de achttiende eeuw actief in het beroep van hun man of werkte zelfstandig in een ambacht.⁸⁵ Het is voorstelbaar dat de mogelijkheden voor vrouwen om werk met een hogere status te verrichten in de Republiek afnamen toen het algemeen slechter ging met de economie, maar dit was een ontwikkeling waar niet alleen vrouwen, maar ook mannen onder te lijden hadden. Algemener beschouwd betekende de proletarisering van de economie, met arbeiders die in toenemende mate voor loon werkten en afhankelijk werden van de markt, dat een groter deel van de bevolking arbeid met een relatief lagere status verrichtte.⁸⁶

In het licht van een andere theoretische benadering, namelijk die van de *industrious revolution*, is het ten slotte de vraag of een toegenomen loonafhankelijkheid een verslechtering inhield voor vrouwen of voor arbeiders in het algemeen. In zijn recent verschenen boek legt Jan de Vries in zijn these over deze 'revolutie van de vlijt' de nadruk op de *mogelijkheden* die er tussen 1650 en 1850 voor arbeidersgezinnen ontstonden door het werken voor loon en het inschakelen van vrouwen en kinderen in het arbeidsproces. Volgens hem konden veel proletarische gezinnen daardoor toegang krijgen tot allerlei nieuwe consumptiegoederen, zoals tabak, koffie, thee en katoenen kleren. Die consumptiemogelijkheden wakkerden, aldus De Vries, zelfs de wil om nijver ('industrious') te werken aan.⁸⁷ Zo beziën stimuleerde de toegenomen arbeidsinzet van vrouwen (en kinderen) in deze periode de economische ontwikkeling en toegenomen marktgerichtheid in de zeventiende en achttiende eeuw. Juist vrouwen zouden bovendien een groot stempel hebben gedrukt op de consumptiecultuur van deze gezinnen. Ook in dit opzicht betekenden de zestiende tot en met de achttiende eeuw dus geen onomwonden terugkeer van de patriarchale verhoudingen – integendeel.

84. Zie bijvoorbeeld: E. van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating? Dutch textile workers, family labour and the 'industrious revolution', c. 1600-1800', *Continuity and Change* 23: 2 (2008) 250-251.

85. A. Erickson, 'Married women's occupations in eighteenth-century London', *Continuity and Change* 23: 2 (2008) 267-307.

86. E. van Nederveen Meerkerk, 'Segmentation in the pre-industrial labour market: women's work in the Dutch textile industry, 1581-1810', *International Review of Social History* 51 (2) 189-216.

87. De Vries, *Industrious Revolution*, hoofdstukken 3 en 4.

Vrouwen op de financiële markt

Er is ten slotte nog een goede manier om de sociaaleconomische positie van vrouwen in de Republiek te bepalen: hun deelname aan het nationale en internationale handels- en geldverkeer. In hoeverre waren vrouwen actief op de financiële markt en veranderden de aard en frequentie van hun deelname in de loop van de vroegmoderne periode? Dankzij recent onderzoek naar stadsfinanciën, provinciale obligaties en vrouwenarbeid in de Republiek, is het mogelijk om hierop aardig zicht te krijgen. Ook op dit terrein bleken zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen in vergelijking met mannen niet minder actief te worden vanaf de zestiende eeuw. Integendeel, verschillende ontwikkelingen in de economische conjunctuur en structuur van de commerciële markt tussen de zestiende en achttiende eeuw vergrootten juist de deelname van vrouwen uit verschillende sociale lagen.

Onderzoek naar renteleningen en obligaties van stedelijke en provinciale overheden (geldbeleggingen waarbij een afgesproken rentepercentage werd uitgekeerd) laat zien dat vrouwen in de late middeleeuwen en vroegmoderne periode in West-Europa een aanzienlijk aandeel hadden in deze geldleningen: variërend van 20 tot zelfs 60 procent.⁸⁸ We weten nog weinig van het verloop van hun participatie in andere West-Europese landen, maar er is wel iets bekend over de situatie in de Republiek. Net als bij ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, bestond er ook hier een grote differentiatie naar sociale achtergrond, geografische herkomst en huwelijks staat. Daarnaast speelde de institutionele omgeving een grote rol. Potter en Rosenthal toonden al aan dat de Staten van Bourgondië vanaf de zeventiende eeuw beleggers uit verschillende sociaaleconomische lagen wisten aan te trekken door verbeterde informatievoorzieningen, toegenomen financiële betrokkenheid van tussenpersonen en grotere politieke afhankelijkheid (ten opzichte van de vorst).⁸⁹

88. M. 't Hart, 'Public loans and moneylenders in the seventeenth-century Netherlands', *Economic and Social History in the Netherlands* 1 (1989) 119-139; F.P. Caselli, 'Public debt, state revenue and town consumption in Rome (16th-18th Centuries)', in: M. Boone, K. Davids en P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003) 93-108; M. van der Burg en M. 't Hart, 'Renteniers and the recovery of Amsterdam's credit (1578-1605)', in: Boone, Davids en Janssens, *Urban public debts*, 206; R. van Schaik, 'The sale of annuities and financial politics in a town in the Eastern Netherlands, Zutphen 1400-1600', in: Boone, Davids en Janssens, *Urban public debts*, 109-126; M. van der Heijden, 'Renteniers and the public debt of Dordrecht (1555-1572)', in: Boone, Davids en Janssens, *Urban public debts*, 197-218; M. van der Burg, *Tot laste der Stadt Rotterdam. De verkoop van lijfrenten en de Rotterdamse renteniers (1653-1690)* (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 2002) 66.

89. M. Potter en J.-L. Rosenthal, 'The development of intermediation in the French credit markets: evidence from the estates of Burgundy', *The Journal of Economic History* 62: 4 (2002) 1024-1049.

In de Republiek werd het publiek dat stedelijke renteleningen kocht vanaf het einde van de zeventiende eeuw eveneens gevarieerder. Die ontwikkeling hing grotendeels samen met de economische voorspoed vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw. In Hollandse steden waren niet alleen rijke handelaren, invloedrijke bestuurders en vermogende weduwen in staat om hun geld te beleggen, maar ook minder rijke ongehuwde vrouwen, dienstpersoneel en arbeiders. Zo gaf de groeiende linnennijverheid in Haarlem een klein deel van de wevers, kleermakers en naaisters de mogelijkheid om wat geld opzij te zetten voor beleggingen. Vrouwen profiteerden van die ontwikkeling. Terwijl in de zestiende eeuw vooral rijke weduwen geld belegden, vormden zij in de zeventiende eeuw de minderheid doordat veel meer gehuwde en ongehuwde vrouwen gingen beleggen. Hiermee kochten zij een aanvullende voorziening voor hun kinderen of voor hun oude dag. Natuurlijk moet dit niet overdreven worden, want de beleggingen van de meeste vrouwen waren klein en als voorziening bij lange na niet toereikend. Maar omdat relatief meer vrouwen uit verschillende sociale lagen wat geld konden beleggen, groeiden hun mogelijkheden om financiële overeenkomsten te sluiten dankzij de bloeiende economie. Belangrijk is ook dat zij die overeenkomsten doorgaans zelfstandig op eigen naam sloten zonder tussenkomst van een mannelijke vertegenwoordiger.⁹⁰

Het onderzoek van Daniëlle van den Heuvel naar vrouwelijke ondernemers in de vroegmoderne Republiek bevestigt dit beeld. In de Noordelijke Nederlanden nam het aandeel van vrouwen in financiële transacties in de zeventiende en achttiende eeuw in het internationale handels- en geldverkeer dankzij de uitbreidende kapitaalmarkt sterk toe, zowel in absolute als in relatieve zin. Desondanks moet de rol van vrouwen in het handels- en geldverkeer niet overdreven worden, want in verhouding tot mannen verrichtten vrouwen 12 tot 25 procent van de financiële transacties.⁹¹

Interessant is dat Van den Heuvel de oorzaak niet alleen zoekt in de groei van de kapitaalmarkt, het belang van Amsterdam als financieel centrum en het daarmee samenhangende economische succes van de Republiek, maar ook in een aantal institutionele veranderingen. Oscar Gelderblom constateerde eerder dat specialisering en veranderende consumptiepatronen nieuwe groepen de kans gaf om commerciële activiteiten te ondernemen.⁹² Commercialisering, professionalisering en specialisering van de handels- en geldmarkt boden ook vrouwen nieuwe mogelijkheden om deel te nemen aan het handelsverkeer. Waar vrouwen bijvoorbeeld eerder belemmerd waren

90. M. van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 150-1650* (Amsterdam 2006) 151-189, 203-214.

91. Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 223-266.

92. O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1639)* (Hilversum 2002) 155.

omdat zij geacht werden geen publiekelijk financiële handelingen te verrichten, konden zij nu anderen inhuren om financiële transacties namens hen af te sluiten.⁹³ Van den Heuvel stelt dat vrouwen juist in de zeventiende en achttiende eeuw leningen verstrekten en zelf obligaties verhandelden. Hun rol was wellicht niet altijd publiek of zichtbaar, maar was wel degelijk van betekenis.⁹⁴ De commerciële activiteiten van vrouwen zijn door historici dus niet alleen onderschat, ook het beeld van verminderde kansen en betrokkenheid op de arbeidsmarkt blijkt over de gehele linie onjuist. Althans, wat de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw betreft.

Conclusies

Een van de meest besproken vraagstukken binnen de sociaaleconomische geschiedenis is de invloed van kapitalistische arbeidsverhoudingen op de positie van mannen en vrouwen binnen het gezin en op de arbeidsmarkt. Terwijl sommige historici stellen dat vrouwen na de industrialisatie van de arbeidsmarkt werden verdrongen, zien anderen die ontwikkeling al vanaf de zestiende eeuw plaatsvinden door een terugkeer van het patriarchaat. Mede als gevolg daarvan zou de positie van vrouwen ook in de huwelijksverhoudingen slechter zijn geworden. In dit artikel wilden we aantonen dat er in de Republiek tijdens de vroegmoderne periode geen sprake was van een verslechterde sociale en economische positie van vrouwen. Daarvoor bestaat een aantal duidelijke aanwijzingen.

Ten eerste had de overgang van katholieke naar protestantse huwelijksregels in de Republiek positieve gevolgen voor meisjes en vrouwen. Door de invoering van de ouderlijke toestemming als voorwaarde voor het huwelijk waren ouders beter in staat om hun dochters te beschermen tegen jongens met minder goede bedoelingen. Daarnaast waren meerderjarige meisjes van 20 jaar en jongens van 25 jaar nog steeds vrij in hun huwelijkskeuze. Dat was al eeuwen de huwelijksleeftijd van de meeste jongeren in Noordwest-Europa. Ten slotte vonden vanaf de zeventiende eeuw verschillende veranderingen plaats die vrouwen in staat stelden om zich te weren tegen doorgeschoten patriarchale verhoudingen. De echtscheidingsmogelijkheden verruimden en er ontstonden meer manieren om gewelddadige echtgenoten aan te pakken. Daarnaast konden zwangere meisjes de verwekker van hun kind via de rechtbank of de kerkenraad dwingen om alimentatie te betalen.

93. Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 237-24; J. Jonker en K. Sluiterman, *At home on the World markets. Dutch international trading companies from the 16th century until the present* (Den Haag 2000) 91-93. Zie ook het mooie voorbeeld van Johanna Borski: G. Wiersma, *Financier van Nederland 1764-1846* (Amsterdam 1998).

94. Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 264.

Ook het vermogens- en erfrecht waren opmerkelijk egalitair; vrouwen konden op verschillende manieren over hun eigen geld beschikken. Deze mogelijkheden namen in de loop van de periode niet af, maar eerder toe. De juristen en magistraten van een zeevarende natie als de Republiek wisten al te goed hoe belangrijk het was om voorzieningen te treffen voor vrouwen die het jarenlang zonder man moesten doen. De bewegingsvrijheid van vrouwen werd niet alleen formeel groter, hun acties werden ook in de praktijk door overheden, kerkenraden en juristen ondersteund. Veranderingen in de huwelijksregels leidden dus tot een verbetering van positie van vrouwen binnen de familieverhoudingen. Die juridische infrastructuur gaf vrouwen betere mogelijkheden om binnen verschillende sectoren van de economie actief te zijn.

De positie van vrouwen op de arbeidsmarkt verslechterde dan ook niet in de loop van de vroegmoderne periode. Er is wel verondersteld dat vanaf de zestiende eeuw de status van de arbeid van vrouwen afnam en daarmee ook hun mogelijkheden om arbeid te verrichten, maar daarvan was in de Republiek niets te zien. Integendeel, de groeiende economie en toenemende commercialisering en specialisering boden kansen aan mannen en vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking. Die kansen lagen in een breed spectrum van sectoren: de bloeiende textielnijverheid, de groeiende bureaucratie, en de commercialiserende handels- en geldmarkt. Natuurlijk waren de mogelijkheden op de verschillende markten voor mannen groter, hadden zij beter toegang tot veel werk en lagen hun arbeidslonen doorgaans hoger dan die van vrouwen. Dat neemt niet weg dat vrouwen vanaf de zestiende eeuw relatief gezien meer profiteerden van dezelfde ontwikkelingen. Velen van hen konden aan de slag als loonarbeidsters. Sterker nog, terwijl handelsactiviteiten en financiële transacties eerst vooral waren voorbehouden aan rijke weduwen, kregen jonge ongehuwde vrouwen en gehuwde vrouwen die kansen nu ook. Het aandeel van vrouwen werd in die sectoren daarom alleen maar groter en niet kleiner.

De toegenomen vrijheid van vrouwen in de Republiek was niet alleen een gevolg van economische ontwikkelingen, maar had hier op haar beurt ook een belangrijke invloed op. Zo leidden de mogelijkheden voor ondernemende vrouwen om binnen hun huwelijk een grote mate van handelingsbekwaamheid te krijgen tot een stimulans van hun koophandels- en kleinhandelsactiviteiten. Het egalitaire erfrecht maakte het mogelijk voor vrouwen om hun eigen geld in te brengen in een huwelijk, wat de slagkracht en koopkracht van jonge gezinnen ten goede kwam. Bovendien kregen bepaalde groepen alleenstaande vrouwen de kans zichzelf te bedruipen en konden zij met hun kapitaaltje onder meer een impuls geven aan de financiële markt. Op de arbeidsmarkt vormden vrouwen de spil van arbeidsintensieve industrieën, zoals de textiel, de belangrijkste exportnijverheid van de Republiek. Waarschijnlijk droeg het extra inkomen van vrouwen en kinderen zelfs bij aan een verhoogde vraag naar consumptiegoederen en veranderingen in consump-

tielcultuur, zoals Jan de Vries onlangs betoogde. Vrouwen waren niet willoos overgeleverd aan de werking van de markt en van bovenop opgelegde regels, maar zij waren belangrijke actoren die participeerden in en anticipeerden op veranderingen in die instituties en een bijdrage leverden aan cruciale economische ontwikkelingen in deze periode.

In dit artikel hebben wij willen aantonen dat, in tegenstelling tot wat veel historici tot nu toe hebben aangenomen, de verhoudingen tussen mannen en vrouwen in de Republiek – binnen het huwelijk, binnen het recht en op de arbeidsmarkt – in de vroegmoderne periode zeker niet ongelijker werden. Veronderstellingen dat kapitalistische arbeidsverhoudingen in combinatie met een protestantse huwelijksideologie zouden hebben geleid tot een slechtere positie van vrouwen, worden dan ook ontkracht door de Nederlandse gegevens. Hoe kan het dat onze resultaten het gangbare beeld zo tegenspreken? Naar ons idee is de crux hier een zorgvuldige toetsing van theorie en praktijk. Uit het bovenstaande blijkt namelijk dat de *praktijk* van het recht vaak belangrijker was dan de *theorie*, waar het de handelingsvrijheid van vrouwen betrof. In hoeverre het door ons geschetste beeld van de Republiek ook voor andere landen in Europa opging, is nog onduidelijk. Onze verkennende vergelijking met de juridische positie van vrouwen in Engeland, die theoretisch gezien beperkt was, maar in de praktijk toch flexibel bleek, doet vermoeden dat een dergelijke discrepantie ook elders bestond. Om onze resultaten over ‘vrije vrouwen’ in de Republiek werkelijk op waarde te schatten, zou een uitgebreide vergelijking tussen verschillende landen van de rechtstheorie en heersende ideologieën over de plaats van vrouwen enerzijds, met de gevoerde praktijk in hun handelingsvrijheid binnen het recht, het huwelijk en de vroegmoderne economie anderzijds, zeer wenselijk zijn.

Over de auteurs

Manon van der Heijden (1966) werkt als universitair docent aan de Universiteit Leiden en is projectleider van het VIDI-project ‘Civil Services and Urban Communities, 1500-1800’. Een deel van de onderzoeksresultaten werd onlangs gepubliceerd in: Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch en Martijn van der Burg (eds.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Netherlands* (Amsterdam 2009). Zij is lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.

E-mail: m.p.c.van.der.heijden@hum.leidenuniv.nl

Elise van Nederveen Meerkerk (1975) studeerde sociale en economische geschiedenis in Utrecht. Zij publiceerde onder meer op het gebied van de bedrijfsgeschiedenis en over de arbeid van vrouwen en kinderen. In 2007 promoveerde zij op een proefschrift over textielarbeidsters in de Republiek.

Momenteel is zij als postdoconderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in een project over liefdadigheid in de Republiek en als tijdelijk docent aan de Universiteit Leiden.

E-mail: enm@iisg.nl

Ariadne Schmidt (1972) werkt als postdoc/projectleider op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) aan het onderzoeksproject 'Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd' www.iisg.nl/research/womenswork.php (30 augustus 2009). Zij promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001). Zij is lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.

E-mail: asc@iisg.nl